

Зборник радова
РЕПУБЛИКА СРПСКА –
ПОЛОЖАЈ, ИСТОРИЈА,
ИДЕНТИТЕТ

Оригинални научни рад

УДК 94:930.85(=163.41)

DOI 10.7251/
RCIRZ2201031D

Запримљено: 07.11.2022.

Одобрено: 14.11.2022.

МОТИВ ЉИЉАНА (КРИНА) У СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ

МА Дејан Дошлић^{1*}

Филозофски факултет
Универзитет у Бањој Луци

Сажетак: Мотив љиљана (крина) један је од најраспрострањенијих симбола у историји људске цивилизације. Посматрано хронолошки, али и географски, љиљан је присутан као симбол још од најранијих времена, на свим просторима. Његова присутност није била ограничена само на један аспект људског дјеловања, што додатно истиче његов значај. Честа заступљеност, различитост схватања овог симбола, као и различитост његовог појављивања, пред истраживачима отвара многа питања. Прво је питање његовог поријекла, друго његовог значења, док се треће логички намеће: питање начина и модела његовог ширења међу различитим народима, у различитим периодима историје. Посматрајући ову проблематику из српске перспективе, географски положај чини јако битан фактор, јер је потрага за провенијенцијом љиљана, поново класична недоумица између Истока и Запада.

Кључне ријечи: љиљан, крин, Пресвета Богородица, Капети, Немањићи, Котроманићи, кнез Лазар.

^{1*} dejan.doslic@ff.unibl.org

За разумијевање значења, која је мотив љиљана имао у српској историји и традицији, ваљало би поћи од етимологије ове ријечи. У савременом српском језику користе се два термина. Први је *крин*, који је преузет директно из грчког језика (το κρίνο), док је други термин *љиљан* дошао из латинског језика, од ријечи *lilium*.² Рјечници наводе и појам *лијер*, који је позајмљеница грчке ријечи *Λείριον*, од које потиче и сам термин *lilium*.³ Сви термини се преводе као *Бојородичин цвијет*, што упућује на Дјеву Марију као објекат њиховог поштовања. Ипак, у средњем вијеку љиљан (крин) се изједначавао са општим појмом цвијета, као што је данас случај са ружом.⁴ Ова ситуација чини тежом истраживање самог појма љиљана и његову употребу. Лексикон Франца Миклошића у исту раван ставља „грчки финик са латинским *лилија*“.⁵ У науци се крином назива оно што је *џалмеџа* или *џалмеџица*, мада није до краја закључено када и како је љиљан (крин) преузео и ово значење.⁶

Поријекло мотива љиљана (крина) изазива недоумице како у српској средини тако и у свјетској науци. Велика заступљеност овог симбола, као што је већ истакнуто, морала је да доведе до разних хипотеза, које су изнесене у многим дисциплинама. Овај симбол налазимо бар на рељефима у Месопотамији, Старом Египту, у Персији, затим у Старој Грчкој, као и на Далеком Истоку: Јапану, Индонезији итд.⁷ Заступљеност на Истоку, довела је до развоја „источне тезе“ поријекла љиљана, тачније, истакнута је претпоставка о његовој арапској провенијенцији. У сараценско – мамелучкој симболици љиљан (крин) се јавља на грбу Нуредина Махмуд бин Занкија, у Дамаску и у Хамсу.⁸ Крајем 12. и почетком 13. вијека бакарни новац Ајубида ал-Малика аз-Захир Гијата, као и динар ал-Малик ал-Адил Сејфудина носе исти симбол.⁹ Арапску провенијенцију љиљана релативизовали су

² Вук С. Караџић, *Српски рјечник и тумачен њемачкијем и латинскијем ријечима* (Београд: 1935⁴), 314, 339. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (Zagreb: 1972), 196.

³ В. С. Караџић, *н.д.*, 339.

⁴ Јанко Магловски, „Скулптура Пећке патријаршије“, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. Војислав Ј. Ђурић (Београд: 1991), 319.

⁵ Franc Miklosich, *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum* (Vindabonae: 1862–1865), 337.

⁶ У својој монографији, посвећеној манастиру Љубостињи, Срђан Ђурић је изнио ово тумачење. Његово мишљење цитирамо према: Јанко Магловски, „Симболика кринова на гробу монахиње Јефимије“, *Саопштења*, XXVI, (1994), 151–156.

⁷ Драгомир Ацовић, *Хералдика и Срби* (Београд: 2008), 111; Michel Pastoureau, *Une histoire symbolique du Moyen Age occidentale* (Paris: 2004), 97.

⁸ Д. Ацовић, *н.д.*, 111.

⁹ *Исто*.

модерни истраживачи, ослањајући се на лингвистичку анализу. У арапским изворима љиљан се назива *фарансисија*, што упућује на Франачку краљевину или Фиренцу, као мјесто одакле се овај мотив проширио у арапску симболичку праксу.¹⁰ Моменат укрштања традиција вјероватно се десио у вријеме крсташких ратова, када се хералдика развијала на латинском Западу.¹¹ Због тога, поријекло љиљана би требало потражити у хришћанској Европи, гдје је његово поштовање примијећено доста рано. Логично је да је његова симболика у средњовјековној Европи била прожета хришћанским духом, одакле је дошла инспирација за његово често истицање.

У хришћанству је љиљан имао истакнуто мјесто, као симбол који је заступљен како у Старом тако и у Новом завјету. Његов први помен налазимо у *Књизи изласка* приликом описа свјећњака у Шатору од Завјета, гдје се прецизира да четири чашице треба да буду у форми крина. Један од најпознатијих стихова који наводи симбол љиљана присутан је у *Пјесми над њјесмама*, због чега ћемо да га наведемо у главном тексту: „Ја сам цвијет саронски, љиљан у долини“, „Оно што је љиљан међу трњем, то је драга моја међу дјевојкама“.¹² По тумачењу Оригена, љиљан у овим стиховима симболизује самог Христа, представља и дрво живота, обећање бесмртности и чистоће живљења.¹³ Мотив љиљана (крина) присутан је у књигама старозавјетног пророка Исаије.¹⁴

У Новом завјету љиљан (крин) се спомиње у Јеванђељима по Матеју и Луки, приликом проповиједи Исуса Христа ученицима: „И за одело што се бринете? Погледајте на љиљане у пољу, како расту; не труде се нити преду. А ја вам кажем да ни Соломон у свој својој слави не обуче се као један од њих“.¹⁵ На основу свега наведеног закључује се да љиљан (крин) представља симбол изабраности, чистоте, чедности, дјевичанства, милости и побједи. Због тога је временом постао симбол Пресвете Богородице и један од главних мотива мариолошког култа.¹⁶ У иконографији бијели љиљан представља архангела Гаврила, односно Благовијести, што је опет

¹⁰ Исто.

¹¹ Смиља Марјановић Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века* (Београд: 1994), 127.

¹² *Пјесма над њјесмама*, 2:1, 2.

¹³ Исто.

¹⁴ „Нека се радује пустиња и земља сасушена! Нека се весели пустара и нека као љиљан процвета! Ис. 35:1.

¹⁵ Мт. 6:28, 29.

¹⁶ М. Pastoureaux, *op. cit.*, 98.

повезано са Пресветом Богородицом. Са друге стране, визуелна представа тролисног љиљана, који се на врху спаја у једно, алудира на три лица Свете Тројице, са једном ипостаси (суштином) Бога. Самим тим, љиљан има дубоку религиозну, духовну и етичку димензију, али је временом постао једно од основних обиљежја владарског достојанства. Повезујући трансцендентно исходиште власти са темпоралним љиљан се врло рано јавља као симбол владарског ауторитета. Велики отац Цркве, Св. Григорије Назијански (Богослов) га именује као *basilikon anthon* – царски, владарски цвијет.¹⁷ Постоје индикације да је цар Константин носио скиптар са златним љиљаном приликом крунисања које је обавио папа Силвестар.¹⁸ На мозаику у Светој Софији у Цариграду представљени су Богородица на престолу и цареви Константин и Јустинијан, који на доњем дијелу својих туника имају љиљане.¹⁹ У наредним вијековима овај симбол се налазио на печатима византијских великодостојника, красио је и фреске у храмовима, као и црквене књиге. Познат је примјер његовог приказивања у Менологу цара Василија II Бугароубице.²⁰ Мисионарском дјелатношћу Византије, затим самим ширењем хришћанства у Европи, љиљан се усталио као симбол нових хришћанских народа и њихових владара. Представа крина-трозупца се налази на фрескама кијевске Свете Софије уз сцене живота Пресвете Богородице.²¹ Његова појава у Кијевској Русији повезује се са женидбом великог кнеза Владимира са византијском принцезом Аном, а посебно за христијанизацију Руса која је извршена управо у вријеме његове владавине. Знак трозупца, као најпознатији симбол руских владара из династије Рјуриковића, није до краја растумачен у науци, али постоје индикације да би могао да се повеже и са стилизованим мотивом љиљана (крина).

У западној Европи љиљан се такође ширио заједно са развојем хришћанства, тако да се везује већ за краља Хлодовеха из династије Меровинга. Веће и дубље поштовање задобио је у периоду владавине Каролинга, када се круна и скиптар појављују украшени мотивима љиљана. Треба спомнути чувено копље, дар Харун ал-Рашида Карлу Великом, које је имало кринолике завршетке на врху.²² Поред владарских регалија, представу љиљана налазимо и у писаним изворима, као што су псалтири писани за

¹⁷ Herve Pinoteau, *Héraldique Capétienne* (Paris: 1979), 4.

¹⁸ *Ibid.*

¹⁹ H. Pinoteau, *op. cit.*, 5.

²⁰ Надія М. Нікітенко, *Крин – тризуб на фресках Софії Київської*, 76.

²¹ Н. М. Нікітенко, *Крин – тризуб*, 78.

²² Д. Ацовић, *н.д.*, 114.

Лудвига Побожног и Карла Ђелавог, или дијалошко дјело *De Rosae Liliique certamine*.²³ У каролиншком периоду цар Давид је често представљан са љиљаном јер је управо он био узор франачким владарима. Углед који су уживали Каролинзи међу савременицима, али и потомцима, довео је до даљег ширења овог симбола као ознаке врховног ауторитета хришћанске власти.

Печати англосаксонских краљева Едварда Исповједника и Харолда садрже љиљан, као и печати цара Отона I, Рудолфа Швапског, затим цара Фридриха Барбаросе.²⁴ Убрзо се љиљан проширио по цијелој Европи. Угарски владари су још у периоду владавине краљева из династије Арпадоваца користили овај мотив, а сачуван је на печатима краљева Емерика, Анрија II, Беле IV, Стефана V и Ладислава IV Куманца.²⁵

Временом је љиљан постао познат као врховни симбол француског владарског рода Капета, који су га промовисали као један од најважнијих хришћанских симбола (*fleur de lys*). Спајајући раније традиције са тренутном симболичком политиком представљања владара, Капети су коначно претворили љиљан у симбол краљевске власти.²⁶ Развој хералдике од 12. вијека допринио је институционализовању љиљана и његове симболике. Печат Роберта Храброг садржао је мотив љиљана, док се овај симбол налазио и на печату краља Луја VII. Краљ Филип II Август представљен је како сједи на престолу, док у десној руци држи љиљан, а у лијевој крст. Овиме је истакнута Божија милост, која се излива на француског владара, супротстављајући се оружју.²⁷ Убрзо је мотив посутих златних љиљана на плавом штиту постао симбол француске краљевине. Посути љиљани на штиту будили су асоцијацију на библијски мотив „љиљана међу трњем“, односно истицали су повлашћени положај француског краља у хришћанској васељени. Приликом крунидбеног процеса француски владари су носили одежде посуте златним љиљанима. У вријеме владавине Луја IX Светог љиљан је симболизовао спој вјере, свештенства и витештва који оличава

²³ Н. Pinoteau, *op. cit.*, 5.

²⁴ *Ibid*; Д. Ацовић, *н.д.*, 116.

²⁵ Imre Takacs, „Corona et crux - Heraldry and Crusader Symbolism on 13th Century Hungarian Royal Seals“, *Hortus Artium Medievalium*, 21, (2015), 55, 61; Hungarian National Museum, Collections, The Historical Repository, The Seal Collection, <https://mnm.hu/en/collections/historical-repository/seal-collection>, приступљено 02.11.2022.

²⁶ О коначном промовисању љиљана као симбола монархије у Француској: М. Pastoureaux, *op. cit.*, 99, 100.

²⁷ С. Марјановић Душанић, *Владарске инсигније*, 129.

снагу краљевства.²⁸ Поред тога, исти мотив налазимо у катедралама (као дио скулпторалне декорације или витража) или у црквеним документима.

У вријеме Стогодишњег рата сукоб се није одвијао само на војном и дипломатском пољу, већ и у сфери владарске симболике, што јасно показује у којој мјери су ово испреплетена поља у свијету обиљеженом средњовјековним менталитетом. Да би истакао своје право на посједе француске круне краљ Едвард III је убацио посуте љијане у грб своје краљевине, који су се налазили у два дијагонална поља квадрираног штита, уз три лава (*lion passant guardant* или *leopard*).²⁹ Са друге стране Французи су љијану дали још дубљу симболику, повезујући га са чином крунисања краља Хлодовеха, који је помазан уљем које је Свети Дух у виду голуба донио у ампули.³⁰ Тиме је истакнута дубока симболика владарске мистерије, повезана са примањем хришћанства међу Францима, која сеже у далеку прошлост и изражава владарски континуитет и кроз симбол љијана. Краљ Шарл V је спровео реформу грба када је у штит ставио три љијана, који су у његово вријеме означавали Свету Тројицу.³¹ Након тога три љијана у штиту наставила су да буду хералдички знак Француске до данашњег дана, уз кратке прекиде.³²

Млађе, кадетске гране француске краљевске породице, Бурбони и Анжујци, такође су користиле посуте љијане на штиту. Први ће од 16. вијека да преузму врховну власт у Француској и тако наставе традицију љијана као врховног симбола монархије. Са друге стране Анжујци су своју власт градили у Јужној Италији и Сицилији, одакле су у првој деценији 14. вијека проширили власт и на Угарску. Од тог времена овај симбол се нашао и у самом грбу угарске краљевине, као један од стандардних мотива. Вазали угарских владара су у своје грбове стављали мотив љијана о чему ће касније бити више ријечи.

Поред Француске и њене владарске породице, љијан је познат и као симбол Фиренце. Породице које су владале у овој италијанској комуни

²⁸ Смиља Марјановић Душанић, *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског* (Београд: 2007), 38, 39, 53.

²⁹ Mark Ormrod, *Edward III* (New Haven – London: 2011), 179–212.

³⁰ Марина Одак, *Иконографија и симболика представа на српском средњовековном новцу* (Београд: 2015), 267.

³¹ Thomas Woodcock and John Martin Robinson, *The Oxford Guide to Heraldry*, (Oxford: 1988), 20.

³² У вријеме владавине Бурбона на застави монархије налазили су се посути златни љијани на сребрној подлози, као и у периоду од 1815. до 1830. године.

такође су стављале овај симбол у свој грб. Налазимо га код Гвелфа, Гибелина, Медичија који су од француског краља Луја XI добили право да ставе кринове у свој грб, затим на новац и печате, те на званичне институције фирентинске општине.

На овом мјесту је потребно да се вратимо у византијске земље, односно у Никеју која је након крсташког освајања Цариграда 1204. године постала једно од средишта у којем је настављена ромејска царска традиција. На печатима цара Теодора Ласкариса, затим Јована III Ватаца и њихових наслѣдника мотив љиљана налази се на владарским печатима.³³ У овом периоду симболизовао је Св. Трифуна, патрона Никеје, који је познат по „чуду са љиљаном“.³⁴ Овај ранохришћански светитељ био је заштитник љубави, правде и породице, што на неки начин љиљану даје сличну хришћанску симболику. Користећи лик свеца заштитника Никеје цареви из династије Палеолога постепено су градили и ширили своју моћ која је крунисана освајањем Цариграда и рестаурацијом Византијског царства (1261) од стране Михаила VIII Палеолога. Након тога, посебно од времена његовог сина Андроника II Палеолога, љиљан је почео да поприма општије хришћанско значење, како је већ описано.

Уводно излагање је послужило само као покушај да се уђе у траг поријекла љиљана у хришћанском свијету. У српској средини љиљан се јавља прилично рано, док од 13. вијека запажамо његову учесталију и ширу употребу. Овај симбол је у српске земље могао да дође захваљујући никејским утицајима, затим посредством Анжујаца или из Котора (чији је заштитник Св. Трифун).³⁵ Све тезе могу да се узму у обзир, али не нуде довољно за коначно рјешење. Свакако да оно и не може да се пронађе на једном мјесту, односно истраживање ове проблематике не може се заснивати само на анализи једног типа извора. Већ је истакнуто да је раширеност љиљана била огромна, његова симболичка, умјетничка и метафоричка вриједност скоро неисцрпна, због чега су различити слојеви употребе и приказивања долазили посредно и непосредно културним, политичким и духовним каналима. Примањем хришћанства и развојем црквеног живота Срби су прихватили и све хришћанске симболе, са свим њиховим значењем. Појава љиљана забиљежена је на гробовима на Превлаци, који

³³ Д. Ацовић, *н.д.*, 118; Vitalien Laurent, „L'embleme du lis dans la numismatique byzantine, son origine“, in *Centennial Publication of the American Numismatic Society*, ed. H. Ingholt (New York: 1958), 423–425.

³⁴ С. Марјановић Душанић, *Владарске инсигније*, 129.

³⁵ *Исто*, 130.

се сврставају у 9-10. вијек.³⁶ Можемо да претпоставимо да је симболика љиљана била и заступљенија, али недостатак изворног материјала, као и за остале аспекте живота људи тог времена, онемогућава сигурније закључке. Да ли је његово ширење у српској средини било повезано са ширењем култа Пресвете Богородице или уопште хришћанства, кроз црквено служење и умјетност, повезано са преписивањем књига и све бољим познавањем библијске и богословске литературе? Многе цркве и манастири били су посвећени Пресветој Богородици, као и разни други облици поштовања који су јој изражавани кроз молитве. Прве задужбине великог жупана Стефана Немање, у Куршумлији и Студеници, биле су посвећене Богородици, док је са сином Савом саградио Хиландар у „Богородичином врту“. Ово наводимо из разлога што се прикази љиљана у овом периоду често налазе уз представе Мајке Божије.

Са друге стране, у Мирослављевом јеванђељу, са краја 12. вијека, у илуминацијама су приказани љиљани.³⁷ Посматрано у ширем контексту употребе појма љиљана, приликом оптужби за јерес у Босни, усорски кнез Сибислав је у западним изворима представљен „као љиљан међу трњем“. Иако реченица има јасну политичку конотацију, она је овдје посебно истакнута јер показује да је ова библијска метафора била позната и у српској средини. Примјери који су наведени имају за циљ да покажу *присушност* љиљана у српској средини која је повезана са развојем хришћанства. Његова широка употреба нам не дозвољава да хронолошки износимо помене и приказе љиљана, због чега ћемо главни дио рада да изложимо у неколико етапа: 1) приказ на инсигнијама и одјећи владара, 2) љиљан као хералдички симбол, 3) помен у службама, похвалама, биографијама владара, 4) приказ на гробовима и осталим сакралним грађевинама, 5) љиљан у модерној историји Срба. Овакав приступ смо изабрали из методолошког разлога, да се рад не би претворио у пуко дескриптивно навођење појаве љиљана у српској средини.

Владарске инсигније у средњем вијеку преузете су из антике, прије свега из инсигниолошке праксе римских царева и магистрата, које су християнизоване додавањем другачијег симболичког значења предмету, односно стављањем на врх крста или љиљана. На тај начин круна владара је имала тролисне кринолике завршетке, скиптар се често завршавао љиљаном, исти мотив могао је да украси и престо владара, док је орб (шар) најчешће на завршетку имао крст. На печатима Немањића скиптар са љиљаном

³⁶ Д. Ацовић, *н.д.*, 115.

³⁷ Д. Ацовић, *н.д.*, 114.

појављује се први пут на повељи краља Стефана Уроша Хиландару.³⁸ Његова супруга Јелена представљена је на једном печату са отвореном круном, док се мотив љиљана налази и на регалијама краља Милутина, краља Душана, и то као престони украс, затим Вука и Ђурђа Бранковића, у вријеме деспота Стефана Лазаревића и код позних Бранковића.³⁹ Двострани печати Котроманића садрже представе владара са љиљановом круном и скиптром, од времена краља Стефана Твртка до пада под турску власт.⁴⁰

Од времена краља Стефана Драгутина на реверсној страни је представљен владар са тролисном круном који у руци држи скиптар са љиљаном, а мотив крина налази се и на аверсној страни, лијево и десно од Христа на престолу.⁴¹ Исте мотиве носе и три емисије краља Милутина, док се на његовом новцу налази и представа Пресвете Богородице која у руци држи крин.⁴² Након њих, представе крина на регалијама налазимо на динарима Владислава II, Стефана Дечанског, краља и цара Душана, цара Уроша, кнеза Лазара, Константина Балшића, деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића.⁴³ Занимљива је представа на новцу Стефана Мусића гдје је на реверсу представљен српски великаш са крином у десној руци, док му лијева почива на појасу.⁴⁴ Мотив љиљана присутан је на процвјеталим крајевима крста, на емисији новца деспота Угљеше Мрњавчевића, затим уз монограм деспота Стефана, на Христовом престолу на динарима деспота Стефана, затим Ђурђа и Лазара Бранковића.⁴⁵ Мотив отворене, тролисне круне (поред хералдичких представа које ће бити наведене у наредном пасусу) налази се на портретима краља Стефана Дечанског и младог краља Душана у манастиру Дуљево,⁴⁶ затим на представи младог краља Душана у Пећком манастиру,⁴⁷ на круни најмлађе кћерке жупана

³⁸ Бењамин Хекић, *Печати српских средњовековних владара између западних и византијских узора* (Београд: 2021), 343. (Докторска дисертација у рукопису).

³⁹ *Исто*, 345, 348, 354, 374, 375, 376, 378, 379, 381, 382, 383.

⁴⁰ Равао Anđelić, *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine* (Sarajevo: 1970), 23–25, 30, 36–40, 47–48.

⁴¹ Вујадин Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије* (Београд: 2001), 23; М. Одак, *н.д.*, 263–273.

⁴² В. Иванишевић, *Новчарство*, 241; М. Одак, *н.д.*, 263.

⁴³ М. Одак, *н.д.*, 263, 264.

⁴⁴ В. Иванишевић, *Новчарство*, 283; М. Одак, *н.д.*, 264.

⁴⁵ М. Одак, *н.д.*, 264, 265.

⁴⁶ Драган Војводић, „Српски владарски портрет у Дуљево“, *Зограф*, бр. 29 (2002–2003), 145, сл. 2.

⁴⁷ Smilja Marjanović Dušanić and Dragan Vojvodić, „The Model of Empire – The Idea and

Петра Брајана у Белој цркви каранској,⁴⁸ као и на митри коју је Кантакузина Бранковић послала као дар београдском митрополиту.⁴⁹

Поред владарских инсигнија важан елеменат владарског ауторитета била је његова одежа чију представу прије свега налазимо на фрескама средњовјековних манастира. У припрати Студенице, у доњем дијелу хаљине краљице Ане, супруге краља Стефана Радослава, налазе се љиљани који би по мјесту приказивања одговарали ранијим представама овог симбола на туникама ромејских царева.⁵⁰ Посути љиљани приказани су на хаљини Драгутиновог сина Владислава и Милутиновог сина Константина, те на лози Немањића у Грачаници.⁵¹ Одјећа властелина у манастиру Св. Николе у Станичењу, из средине 14. вијека, садржи исте мотиве.⁵² На ктиторској композицији у манастиру Лесново љиљан је приказан на моделу цркве коју у рукама држи деспот Јован Оливер.⁵³

У српској науци је заступљено мишљење да су се хералдички обрасци у нашим средњовјековним земљама учврстили у вријеме владавине краља Стефана Душана под утицајем витеза Палмана.⁵⁴ Одређени елементи који се везују за хералдику могу да се пронађу и раније, као поменуте представе љиљана на новцу краља Милутина или његовог унука Душана.⁵⁵ Ипак, љиљан је као хералдички знак препознат касније, посебно у склопу владарског програма краља Стефана Твртка I Котроманића. Након што је

Image of Authority in Serbia (1299–1371)“, in: *Byzantine Heritage and Serbian Art. Sacral Art of the Serbian Lands in the Middle Ages*, ed. D. Vojvodić and D. Popović (Belgrade: 2016), 306, fig. 242.

⁴⁸ Драган Војводић, „О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке“, *Зограф*, бр. 31 (2006–2007), 146, сл. 8.

⁴⁹ Александар Палавестра, *Илирски грбовници и други хералдички радови* (Београд: 2010), 37–44.

⁵⁰ С. Марјановић Душанић, *Владарске инсигније*, 46; Драган Војводић, „Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића“, у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић (Београд: 2019), 335, сл. 12.

⁵¹ Д. Ацовић, н.д., 115; Бранислав Тодић, *Грачаница. Сликарство*. (Приштина: 1998), 172; Драган Војводић, „Од хоризонталне ка вертикалној генеалогској слици Немањића“, *Зборник радова Византолошког института*, бр. 44, (2007), 303, сл. 3.

⁵² Д. Ацовић, н.д., 118;

⁵³ Смиљка Габелић, *Манастир Лесново. Историја и сликарство* (Београд: 1998), 113.

⁵⁴ Вујадин Иванишевић, „Развој хералдике у средњовековној Србији“, *Зборник радова Византолошког института*, бр. 41, (2004), 217.

⁵⁵ В. Иванишевић, *Новчарство*, 241, 247.

крунисан за српског краља, највјероватније у Милешеви, Твртко је извршио реформу грба, у којем су љиљани заузели најважније мјесто. Представа овог симбола налази се на реверсу његовог златника, затим на великим и средњим владарским печатима, као и на плашту који је пронађен у његовој гробници. Нови грб је био подијељен траком око које се налази шест златних љиљана.⁵⁶ О поријеклу љиљана на Твртковом грбу већ је полемирано у науци гдје је истакнута њихова присутност у српској средини, али и вазалски однос према Анжујцима одакле је мотив могао да буде преузет.⁵⁷ Можда би једно опсежније истраживање француских грбовника могло да понуди конкретнији одговор. До тада све остаје у сфери домишљања и хипотеза. Насљедници краља Твртка користили су љиљан као један од основних симбола, али је краљ Стефан Остоја у штит ставио представу љиљанове круне као новог концепта односа између владара и државе, тј. властеле.⁵⁸ Стари грб је задржан, али је круна постала најважнији хералдички симбол, испод које су краљ Твртко II и краљ Стефан Томаш на печатима и новцу додали своје иницијале, Т и ST.⁵⁹

Хералдички симбол љиљана налазимо и на печату деспота Стефана Лазаревића, сачуваном у три примјерка: Лаври Св. Атанасија (1407), манастиру Милешеви (1414) и поново Лаври Св. Атанасија (1427).⁶⁰ У печату се налази мали штит неправилног троугластог облика, наопако окренут са представом косе траке од десна ка лијевом, око које се налазе два љиљана (крина); изнад штита се налази шљем много већих димензија, окренут анфас (en face), са челенком коју чине волујски рогови између којих се налази двоглави орао и плаштом раздијељеним на два дијела, који се завршавају крином.⁶¹ Скоро идентичну представу садржи печат његовог насљедника Ђурђа Бранковића, на повељама Дубровнику (1428, 1445) и светогорским манастирима Св. Павла (1430) и Лаври Св. Атанасија (1452).⁶² Једина разлика се уочава у челенци, гдје се умјесто двоглавог орла налази представа лава или вука.⁶³ Знаменита которска породица Бућа, чији су чланови били протовестијари на двору краља Душана и краља Твртка, такође је у грбу

⁵⁶ P. Anđelić, *n.d.*, 96–98.

⁵⁷ *Isto*, 98–100.

⁵⁸ *Isto*, 36–38.

⁵⁹ *Isto*, 42–47.

⁶⁰ Б. Хекић, *н.д.*, 377.

⁶¹ *Isto*, 378.

⁶² *Isto*, 381.

⁶³ *Isto*, 382.

имала мотив љиљана.⁶⁴ Треба споменути да се на заједничком новцу деспота Ђурђа Бранковића и Стефана Томаша на реверсу налази љиљанова круна, као дио симболичког програма Котроманића, док је на аверсу приказан лав Бранковића.⁶⁵ Једна емисија новца деспота Лазара Бранковића на аверсу носи љиљанову круну, док је на реверсу поново приказан лав.⁶⁶

Поред визуелне функције у циљу прослављања хришћанских светитеља, мотив љиљана је навођен и у писаним документима, са другачијим смислом. Због самог карактера извора, помен љиљана је имао другачије значење. Српски средњовјековни списи најчешће су настајали са намјером стварања култа светитеља, приликом чега су мошти светитеља упоређене са цвијећем, као парадигмом Еденског врта.⁶⁷ Крин и ружа су, као рајско биље, цвијеће мучеништва и праведничког пута најчешће употребљавани у сврху прослављања светитеља.⁶⁸ Због тога је успостављена веза између „миомириса врлине“, благоухања моштију и цвјетне симболике.⁶⁹ Гргур из Тура је, описујући мошти бискупа Гргура из Лонгреа, написао да је његово лице „као црвена ружа“, а тијело „као љиљан“, док је у житију Јована Рилског светитељ упоређен са „крином благоуханим“.⁷⁰ У српској средини ове идеје могу да се прате од Стефана Првовјенчаног и Светог Саве, дакле од времена успостављања култа Светог Симеона, као родоначелника династије и заштитника отачаства.⁷¹ Наглашавањем идеје о светородности и богоизабраности династије мотиви светог коријена, изданака и плодова, постали су један од основних чинилаца српске државности. Свети Симеон је повезан са „процвјеталим фиником и кедром ливанским“, парафразом из Пс 92, 12–14, која даље симболизује раст и цвјетање српске династије и отачаства.⁷² Светогорски монах Доментијан у житију истиче да је Свети Сава „као добромирисни крин прорастао мирисима побожности“, док Теодосије Хиландарац у *Служби Св. Симеону* наводи „као крин рајски вером процветао јеси“.⁷³ Марко Пећки архиепископа Никодима описује да је

⁶⁴ М. Одак, *н.д.*, 271; Д. Ацовић, *н.д.*, 115.

⁶⁵ М. Одак, *н.д.*, 273.

⁶⁶ *Исто*, 274.

⁶⁷ Даница Поповић, „Цветна симболика и култ реликвија у средњовековној Србији“, *Зограф*, бр. 32 (2008), 69.

⁶⁸ Д. Поповић, *н.д.*, 70; Ј. Магловски, *Симболика кринова*, 156.

⁶⁹ Д. Поповић, *н.д.*, 70.

⁷⁰ *Исто*, 70, 72.

⁷¹ *Исто*, 72.

⁷² *Исто*.

⁷³ Доментијан, *Житије Светог Саве и живот Светог Симеона* (Београд: 1988), 227;

процвјетао као „финик лепорасли“, као „крин благовони“.⁷⁴ Слична симболика се налази и у *Служби свештом краљу Милуџину*, од Данила Бањског, у којој се спомиње „цвијеће многолике добродетељи“ краљеве, који је као „рај и красни крин“, „ружа тајанствена“ вјером процвјетао.⁷⁵ Сличне стихове и парафразе налазимо и у списима посвећеним прослављању Св. кнеза Лазара. У *Слову о Св. кнезу Лазару* Данила Бањског, посвећеном преносу кнежевих моштију из Приштине у Раваницу, налазе се подаци о животу и владавини српског кнеза, као и опис саме Косовске битке (1389). Пасус, у којем читамо одсудне тренутке битке, описан је како српски војници, заједно са кнезом „тада заиста покошени беху као стабла финикова, као изабрани кедрови ливански, као младице доброрасле, као кринови пољски и миомирисни“.⁷⁶ Напознати писац у *Похвалном слову о кнезу Лазару* наводи да је кнез „у дому Божијем процветао“, „као кедр ливански и као крин миомирисни“.⁷⁷ Трећа поетска слика о Лазару, коју је написао састављач његове *Службе*, описује мошти које су: „Као ружа багренолика и јабука благовона и како крин пољски и као миро благовоно“.⁷⁸ Сви мотиви везани за крин, који су приказани кроз три поетске слике о кнезу Лазару могли би да буду протумачени као метафора његовог мучеништва.⁷⁹ Овиме се не завршава помен љиљана (крина) у цвјетној симболици код Срба јер исте метафоре „процвјеталог крина“, „крина миомирисног“ или „крина благоуханог“ налазимо у службама које су посвећене сремским Бранковићима, Ангелини, Максиму и Јовану.⁸⁰

Црквена умјетност, архитектура и скулптура обиловале су биљним представама, које су симболизовале врт Господњи или виноград Божији. Поред тога, фунерарна дјелатност, као битно мјесто развоја култа једног

Србљак 1, „Теодосије Хиландарац, Служба Светом Симеону“, прир. Ђ. Трифуновић (Београд: 1970), 191.

⁷⁴ *Србљак 2*, „Марко Пећки, Служба светом архиепископу Никодиму“, прир. Ђ. Трифуновић (Београд: 1970), 235.

⁷⁵ *Србљак 2*, „Данило Бањски, Служба светоме краљу Милуџину“, 115, 117.

⁷⁶ *Хрестоматија средњовековне књижевности*, „Патријарх Данило III, Слово о светом кнезу Лазару“, том II, прир. Т. Јовановић, 108, 109.

⁷⁷ *Исто*, 134.

⁷⁸ *Србљак 2*, „Непознати Раваничанин, Служба светом кнезу Лазару“, 195.

⁷⁹ Д. Поповић, *н.д.*, 75.

⁸⁰ *Србљак 2*, „Непознати Крушедолац, Служба светом архиепископу Максиму Бранковићу“, 467; *Србљак 3*, „Непознати Крушедолац, Служба светој мајци Ангелини Бранковић; Непознати Крушедолац, Служба светом деспоту Јовану Бранковићу“, прир. Ђ. Трифуновић (Београд: 1970), 43, 87.

светитеља, преносила је дубоке религиозне поруке кроз визуелну умјетност. Већ је приказано на који начин је мотив љиљана (крина) био заступљен у писаним изворима који су симболику цвијећа повезивали са миомирисом моштију светитеља и њиховом непропадљивошћу. Паралеле налазимо на саркофазима, затим сликаним програмима, као и на самим фасадама манастирских цркава. За нашу тему јако је битан саркофаг непознатог светитеља у Пећкој патријаршији, из друге половине 14. вијека. Саркофаг је постављен уз јужни зид цркве Светог Димитрија, а украшен је двоструким низом кринова. Посебно је занимљива представа крста на Голготи, испод које је у гробу представљен крин, на мјесту гдје се обично налази лобања Адама.⁸¹ Поред манастира у Пећи, богато гробно обиљежје у Радослављевој припрати Студеници, из друге половине 14. вијека, садржавало је мотиве разлистале лозе и кринова, рађених у фреско-техници.⁸² У околини Студенице, у Савову, пронађен је надгробни споменик са мотивом крста окруженог вријежом кринова.⁸³

Сљедећи велики декоративни програм, са биљном орнаментиком, налазимо у манастирима Моравске школе. Већ смо описали значај мотива љиљана у похвалама кнезу Лазару, док је као хералдички симбол забиљежен у вријеме владавине његовог сина Стефана. Њихове задужбине нису биле другачије у том погледу, а посебно је богат програм у манастиру Љубостиња, који је идејно највјероватније повезан са представама у другим српским манастирима. Задужбина кнегиње Милице, посвећена Успењу Пресвете Богородице, садржи низове љиљана (кринова) који у сплетовима украшавају прозоре, лукове, надвратнике, као и розете на фасади.⁸⁴ Оно што се истиче је претпостављени гроб монахиње Јефимије, која је један период живота провела на двору кнеза Лазара и кнегиње Милице. Саркофаг, који се налази у јужном дијелу храма, испреплетен је криновима који симболизују чистоту и дјевственост живљења, као јасну асоцијацију на Пресвету Богородицу.⁸⁵

Мотив љиљана налазимо у владарској резиденцији у Бобовцу, једном од главних дворова династије Котроманић.⁸⁶ Стубови су били украшени љиљанима, као и улазна врата. Улаз у град Јајце је имао оквир од љиљана,

⁸¹ Д. Поповић, *н.д.*, 76; Ј. Магловски, *Скулптура Пећке патријаршије*, 318.

⁸² Д. Поповић, *н.д.*, 77.

⁸³ *Исто*.

⁸⁴ Ј. Магловски, *Симболика кринова*, 152.

⁸⁵ *Исто*.

⁸⁶ Д. Ацовић, *н.д.*, 121.

гдје је представљен и грб Котроманића. На плочи краља Твртка II Твртковића владар је приказан са љиљановом круном и са скиптром у лијевој руци. Катакомбе, које је херцег Хрвоје Вукчић Хрватинић у Јајцу саградио за себе и своју породицу, занимљиви су за наш рад. На улазу, са лијеве стране, представљена је женска фигура са љиљаном у руци, док се са десне стране налази представа мушкарца са копљем у руци. Претпоставља се да прва представа симболизује Пресвету Богородицу, а могла би да буде везана и за женску особу која је припадала роду Хрватинића.

Познате некрополе стећака често су садржавале мотив љиљана. На споменицима су се налазили епитафи, представе ратничке опреме, хералдичка обиљежја, биљни и животињски мотиви, док је представа љиљана била широко распрострањена. Занимљива је представа на једном стећку која садржи приказ витешког турнира, са двојицом коњаника који иду један према другом, изнад којих је приказана тврђава, на којој се налазе двије женске особе са по једним љиљаном у руци. Други споменици садрже усамљену представу љиљана, која сигурно у симболичком смислу може да се надовеже на слична значења која је имао у орнаментима манастира.

Након пада српских земаља под турску власт дошло је до застоја умјетничке, духовне и политичке дјелатности. Ипак, то није у потпуности угасило идентитет народа, изражен кроз визуелну и писану културу. Народна традиција и култура чуване су у крилу Српске православне цркве, која је подражавањем средњовјековне историје наставила хришћанску духовност међу српским народом. Народни устанци, затим контакти са великим силама у борби против Османске империје, стварали су одређене политичке комбинације које су изражаване кроз симболичке предмете. На тај начин су настали *Илирски грбовници*, који би требало да докажу право на имовину одређених породица, које су биле у служби великих хришћанских империја. Иако њихово поријекло и настанак нису у потпуности домаћи, ипак су значајни са поља хералдичке праксе. Љиљан се јавља у грбовима Котроманића, Лазаревића, Косача, Хрватинића, Павловића, Санковића, Шантића и многих других.⁸⁷

Стварањем модерне српске државе раније традиције су поштоване, али су унијете многе новине. Љиљани су се налазили у грбу краљевине Србије, 1882. године, затим на породичним грбовима Обреновића и Карађорђевића.⁸⁸ У штиту са двоглавим орлом, два љиљана су приказана у доњем дијелу. Иако ово није био крај појављивања овог симбола у српској

⁸⁷ А. Палавистра, *н.д.*, 53–113.

⁸⁸ *Исто*, 127; Д. Ацовић, *н.д.*, 585, 590, 592, 593.

средици, његова заступљеност постајала је све мања. Разлога за то је много, узимајући у обзир сам дух времена у коме је свијет улазио у модерно доба. Под утицајем освајања Велике Британије и Француске, мотив љиљана се проширио и у нове земље. Данас овај мотив краси грб Париза, Лила, Орлеана, Канаде, Квебека, Њу Орлеанса у САД-у, као и многих других градова, области и инситуција широм свијета.⁸⁹

Након стварања Краљевине СХС мотив љиљана је нестао из главног државног грба.⁹⁰ Његово постојање је сведено на друге јавне установе, као што је Друштво скаута (извиђача) Југославије које је слиједило амблематику других скаутских удружења широм свијета чији је заштитни симбол био љиљан.⁹¹ У периоду социјалистичке Југославије љиљан, као изразито хришћански симбол, није био заступљен као ни многи други мотиви из биљног и животињског свијета. Иако је он и даље представљао један од основних знакова у свјетској амблематици, у српској средици још је трајао дисконтинуитет у симболици, проузрокован идеолошком и политичком ситуацијом.

Распад Југославије није одмах вратио овај симбол у српску хералдичку праксу, већ су хришћански знак Котроманића узели Муслимани у Босни и Херцеговини. Йиљан се нашао на грбу и застави Републике Србије од 2004. године, док се у амблему Републике Српске налази љиљанова круна Котроманића.

На основу свега написаног можемо да закључимо да је љиљан један од најраспрострањенијих симбола у свјетској историји. У европској симболици овај мотив је прожет хришћанским значењем гдје симболизује изабраност, чистоту, дјевственост и као такав временом је почео да се везује за Пресвету Богородицу. Ширењем хришћанства међу Словенима љиљан је доспио и у српску средину, као један од најзаступљенијих симбола код хришћана. У периоду успона српске државе у 13. вијеку љиљан је заступљен у Никејском царству, али је већ препознат као један од најважнијих владарских симбола у западној Европи. Налазимо га на владарским регалијама, новцу и печатима, а изузетак не чини ни симболичка пракса српских владара. Присутност љиљана код Срба можемо да пратимо од раног средњег вијека што је свакако утицало на његову појаву на

⁸⁹ Након разорног урагана *Катрина* 2005. године љиљан је постао симбол обнове и новог живота у Њу Орлеансу, в. 2005: *The fleur-de-lis becomes the symbol of post-Katrina pride in New Orleans*, <https://www.nola.com/> приступљено 27.10.2022.

⁹⁰ Д. Ацовић, *н.д.*, 121.

⁹¹ Захваљујем се Гордону Пастуловићу што ми је указао на поменућу заставу.

владарским регалијама, а затим у сфрагистичкој и нумизматичкој пракси. Убрзо је постао и главни хералдички симбол краља Стефана Твртка I Котроманића и његових насљедника, док је присутан и на печатима српских деспота. У писаним документима љиљан (крин) се везује за култ светитеља, односно њихове мошти које су миомирисне и благоухане. Највећа присутност љиљана примјећује се у периоду друге половине 14. вијека и почетка 15. вијека, када је био главни хералдички мотив Котроманића, док је са друге стране навођен као симбол мучеништва за хришћански вјеру кнеза Лазара. Након пада српских земаља под турску власт његова заступљеност је смањена, али никада није нестала. Стварањем модерне српске државе љиљан је нашао своје мјесто на државном грбу, али не на истакнутом мјесту у штиту. Иако је у свјетској хералдици задржао важан положај, као дио историјског сјећања и државног континуитета, многи дисконтинуитети у српској историји довели су до смањеног значаја љиљана у симболици.

ИЗВОРИ

- Доментијан. *Житије Светиога Саве и живош Светио Симеона*. Београд: 1988.
- Србљак 1. Прир. Ђ. Трифуновић. Београд: 1970.
- Србљак 2. Прир. Ђ. Трифуновић. Београд: 1970.
- Србљак 3. Прир. Ђ. Трифуновић. Београд: 1970.
- Хрестоматија средњовековне књижевности*, том II. Прир. Т. Јовановић. Београд: 2012.
- 2005: *The fleur-de-lis becomes the symbol of post-Katrina pride in New Orleans*. <https://www.nola.com/>.
- Hungarian National Museum, Collections. The Historical repository. The Seal Collection. <https://mnm.hu/en/collections/historical-repository/seal-collection>.

ЛИТЕРАТУРА

- Ацовић, Драгомир. *Хералдика и Срби*. Београд: 2008.
- Anđelić, Равао. *Srednjovjekovni pečati iz Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: 1970.
- Војводић, Драган. „Српски владарски портрет у манастиру Дуљеву“. *Зограф*, бр. 29 (2002–2003), 143–159.
- Војводић, Драган. „О живопису Беле цркве каранске и савременом сликарству Рашке“. *Зограф*, бр. 31, (2006–2007), 135–152.
- Војводић, Драган. „Од хоризонталне ка вертикалној генеалогској слици Немањића“. *Зборник радова Византолошкој институцији*, бр. 44/1, (2007), 295–314.
- Војводић, Драган. „Ка царском достојанству краљевске власти. Владарске инсигније и идеологија у доба првих Немањића“. У: *Краљевство и архиепископија у српским и њоморским земљама Немањића*, Ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, 315–352. Београд: 2019.
- Габелић, Смиљка. *Манастир Лесново. Историја и сликарство*. Београд: 1998.
- Иванишевић, Вујадин. *Новцарство средњовековне Србије*. Београд: 2001.
- Иванишевић, Вујадин. „Развој хералдике у средњовековној Србији“. *Зборник радова Византолошкој институцији*, бр. 41, (2004), 213–234.
- Караџић С. Вук. *Српски рјечник иштумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Београд: 1935⁴.

- Laurent, Vitalien. „L’emblem du lis dans la numismatique byzantine, son origine“. In: *Centennial Publication of the American Numismatic Society*. Ed. H. Ingholt, 417–427. New York: 1958.
- Магловски, Јанко. „Скулптура Пећке патријаршије“. У: *Архиепископ Данило II и његово доба*. Ур. Војислав Ј. Ђурић, 311–321. Београд: 1991.
- Магловски, Јанко. „Симболика кривова на гробу монахиње Јефимије“. *Саопштења*, XXVI, (1994), 151–156.
- Марјановић Душанић, Смиља. *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*. Београд: 1994.
- Марјановић Душанић, Смиља. *Свети краљ. Култ Стефана Дечанског*. Београд: 2007.
- Marjanović Dušanić Smilja, and Dragan Vojvodić. „The Model of Empire – The Idea and Image of Authority in Serbia (1299–1371)“. In: *Byzantine Heritage and Serbian Art I–III. Sacral Art of the Serbian Lands in the Middle Ages*. ed. D. Vojvodić and D. Popović, 299–317. Belgrade: 2016.
- Miklosich, Franc. *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*. Vindabonae: 1862–1865.
- Одак, Марина. *Иконографија и симболика представља на српском средњовековном новцу*. Београд: 2015.
- Ormrod, Mark. *Edward III*. New Haven–London: 2011.
- Палавестра, Александар. *Илирски грбовници и групе хералдички радови*. Београд: 2010.
- Pastoureau, Michel. *Une histoire symbolique du Moyen Age occidental*. Paris: 2004.
- Pinoteau, Hérve. *Héraldique Capétienne*. Paris: 1976.
- Поповић, Даница. „Цветна симболика и култ реликвија у средњовековној Србији“, *Зограф*, бр. 32, (2008), 69–81.
- Skok, Petar. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: 1972.
- Takacs, Imre. „Corona et crux. Heraldry and Crusader Symbolism on 13th Century Hungarian Royal Seals“. *Hortus Artium Medievalum*, no. 21, (2015), 54–61.
- Тодић, Бранислав. *Грачаница. Сликарство*. Приштина: 1998.
- Хекић, Бењамин. *Печасти српских средњовековних владара између западних и византијских узора*. Београд: 2021. (Докторска дисертација у рукопису).
- Woodcock Thomas, and John Martin Robinson. *The Oxford Guide to Heraldry*. Oxford: 1988.